

O'ZBEK TILIDA FAKTIK NUTQIY JANRLAR VA ULARNING LINGVISTIK HUSUSIYATLARIGA AYRIM CHIZGILAR

Odilova Dilnoza Abduhamidovna

Qo'qon DU qoshidagi Akademik litsey o'qituvchisi

Barnoxon Zafarjon qizi

Qo'qon DU qoshidagi Akademik litsey o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada fatik nutqiy janrlar, ularning hususiyatlari hamda o'zbek tilida faktik nutqiy janrlarning lingvistik hususiyatlari hususida ayrim fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek maqolada, O'zbek tilida nutqiy janrlar turlari (rasmiy, norasmiy, badiiy, ilmiy, publitsistik va boshqalar) taraqqiyot jarayonida shakllanib, milliy madaniyat, an'analar va nutq odobiga mos ravishda rivojlanishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Nutqiy janr, fatik nutq, rasmiy, norasmiy, badiiy, ilmiy, publitsistik, real voqelik, aniq ma'lumotlar va dalillar.

Kirish. Nutqiy janrlar – bu tilning amaliy qo'llanilishida namoyon bo'ladigan muloqot shakllari bo'lib, ularning har biri o'ziga xos lingvistik, strukturaviy va funksional xususiyatlarga ega. O'zbek tilida nutqiy janrlar turlari (rasmiy, norasmiy, badiiy, ilmiy, publitsistik va boshqalar) taraqqiyot jarayonida shakllanib, milliy madaniyat, an'analar va nutq odobiga mos ravishda rivojlanmoqda. Ushbu maqolada O'zbek tilidagi nutqiy janrlarning lingvistik jihatlari tahlil qilinadi.

Fatik muloqot xalqqa kichik nutq sifatida ma'lum: axborotni yoki g'oyalarni tarqatishdan ko'ra, his-tuyg'ularni almashish uchun tilni beg'arazona ishlatish yoki do'stlik kayfiyatini o'rnatish. Fatik aloqa rituallashtirilgan formulalari («Uh-huh» va «Yaxshi kunlar» kabi) odatda tinglovchilarning diqqatini jalb qilish

yoki muloqotni uzaytirish uchun mo'ljallangan. Shuningdek, *phatic nutq*, *phatic communion*, *phatic til*, *ijtimoiy belgilar* va *chit-chat* sifatida ham tanilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “*Fatik jamoaviy*” atamasi ingliz antropologi Bronislav Malinovskiy tomonidan 1923-yilda CK Ogden va IA Richardsning *ma'nolari ma'nosida* paydo bo'lgan “Primitual tillarda ma'no muammoni” deb nomlangan inshosida tayyorlandi.

Afatik ifoda (Ingliz tili: /'fætɪk/, FAT-ik) - bu ijtimoiy funktsiyani bajaradigan aloqa, masalan, ichki ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotni qidirmaydigan yoki taklif qilmaydigan, lekin xushmuomalalik uchun an'anaviy mahalliy kutishlarga rioya qilishga tayyorligini ko'rsatadigan ijtimoiy yoqimli narsalar. Fatik iboralar ijtimoiy-pragmatik funktsiyadir va kundalik suhbat almashinuvida odatda ijtimoiy signallarni chaqiradigan vaziyatli misollarda ifodalanadi. “Phatic” atamasi “lingvistik” (ya’ni “til bo'yicha”) ma'nosini anglatadi va yunoncha “pha” dan kelib chiqqan phatos (“gapirish, gapirish mumkin”), mḱí dan phēmí (“Men gapiraman, aytaman”). Nutqning boshqa shaklini so'zlovchi tomonidan aytilgan nutq tashkil etadi, bunda tinglovchilar uning nutqini idrok qiladilar, lekin unda to'g'ridan-to'g'ri qatnashmaydilar. Bunday nutq monolog deb ataladi. Ma'ruzachining nutqi monologik nutq hisoblanadi. Bu nutq psixologik jihatdan dialogdan murakkabroqdir, chunki u tinglovchidan o'z mulohazalarini tushunarli, qat'iy mantiqqa asoslangan holda bayon qilish malakasini talab etadi. Bunda so'zlovchi yetkaziladigan axborotning tinglovchilar tomonidan o'zlashtirilishini baholashi zarur, ya'ni, u faqat o'z nutqinigina emas, balki tinglovchilarni ham kuzatishi kerak bo'ladi.

Muhokama va natijalar. Dialog ham, monolog ham faol va sust bo'lishi mumkin. Nutqning faol shakli – bu so'zlovchining nutqi, tinglovchining nutqi esa sust shaklda namoyon bo'ladi. Gap shundaki, tinglayotganimizda tashqaridan unchalik sezilmasada, ichimizda so'zlovchining so'zlarini takrorlaymiz. Odamlar

faol va sust nutq shakllarining rivojlanish darajasiga ko'ra ajratiladilar. Ko'pincha odam boshqa odamning nutqini yaxshi tushunadi, lekin o'zining fikrlarini etkazib berolmaydi. Va, aksincha, odam yetarlicha yaxshi so'zlab berishi mumkin, lekin boshqalarni tinglashni umuman bilmaydi. Nutqning boshqa turi yozma nutq hisoblanadi. Yozma va og'zaki nutqlar o'rtasida psixologik tafovutlar mavjud. Og'zaki nutqning yozma nutqdan farqlaridan biri og'zaki nutqda so'zlarning qat'iy ravishda ketma-ket kelishi, bir so'z talaffuz etilganida undan oldin kelgan so'z na so'zlovchi va na tinglovchi tomonidan idrok qilinmasligidan iborat. Yozma nutqda boshqacharoq: yozayotgan ham, o'qiyotgan ham o'zlarining idrok maydonlarida bir vaqtning o'zida so'zlar qatoriga ega bo'ladilar, ehtiyoj tug'ilgan vaziyatlarda esa bir necha satr yoki sahifa orqaga qaytishlari mumkin. Yozma nutqning og'zaki nutq oldidagi afzalligi shundan iborat. Yozma nutqni ixtiyoriy ravishda tuzish mumkin, chunki yozganlaringiz doimo ko'z oldingizda bo'ladi. Shu bilan birga, yozma nutq murakkab nutq shakli bo'lib hisoblanadi, chunki u avvaldan o'ylab iboralar tuzish, mulohazalarni aniqroq bayon etishni talab etadi, negaki, unga emotsional tus berib, zarur imo-ishoralar bilan amalga oshira olmaymiz.

O'zbekning kundalik hayotini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur qilish qiyin, shunday ekan, T.Malik ham o'z qissasida bu hodisani mahorat bilan tasvirlab beradi. Chunki o'zbekning nutqi bunday so'zlarsiz jo'n, rasmiy, hatto, qo'pol bo'lib qoladi. Tildagi mulozamatmanzirat shakllarni ishlatilish o'rniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. So'rashish, ko'rishish va xayrlashish jarayonida ishlatiladigan mulozamat shakllari.
2. To'y-hasham, mehmondorchilik va boshqa shodiyona kunlarda ishlatiluvchi mulozamat shakllari.
3. Aza-motam yoki qayg'uli vaziyatlarda ishlatiladigan mulozamat shakllari.

4. Nutqda doim iste'molda bo'lgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamat manzirat shakllari. Mulozamat-manzirat shakllarining ifodalanishini jinslar nisbatiga ko'ra:

- a) ayollarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- b) erkaklarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- c) ayollar va erkaklar nutqida birdek qo'llanishda bo'lgan neytral mazmundagi mulozamat-manzirat shakllariga ajratamiz.

Fatik kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatlarning jins jihatidan farqlanishi sodir bo'ladigan nutqiy vaziyatda yaqqol aks etadi. Jumladan, ayollar nutqini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur etish imkonsiz, chunki bunday so'zlar ayollar nutqining shirin, muloyim bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, o'zbek ayoli bunday so'zlarga kundalik turmush tarzida deyarli doim murojaat qilib turadi. Erkaklar nutqida esa bu holat birmuncha passiv amalga oshadi. Ammo "Shaytanat" asari qahramonlari, aksariyat, erkak jinsiga mansub bo'lganlari uchun ham bunday qat'iy fikr aytishdan yiroqmiz, sababi, erkaklar nutqida ham mulozamat-manzirat shakllari yetarlicha o'rin tutishini ko'ramiz.

So'rashish jarayoni, avvalo, salomlashishdan boshlanadi. Ayollar va erkaklar salomlashish tarzi bir-biridan katta farq qiladi. Salomlashish turli ijtimoiy tabaqaga mansublikka, yashash manzili (qishloq yoki shahar)ga, muayyan ruhiy holatga, kim bilan so'rashayotganiga ko'ra, shuningdek boshqa muloqot vaziyatlariga qarab ham turlicha amalga oshirilishi mumkin. Salomlashish jarayonida noverbal vositalardan ham unumli foydalaniladi. Shuningdek, turli yoshdagi kishilar salomlashishlari yoki ko'rishishlarida ham o'zaro katta farq bor. Eng avvalo, salomlashish turlari haqida gapirar ekanmiz, erkaklarning erkaklar bilan salomlashishi hamda erkaklarning ayollar bilan salomlashishini alohida guruhga ajratamiz. Misol tariqasida: Jamshid o'zbeklarga xos lutf bilan salom berib, "Siz falonchi akamisiz?", "Sizni falonchi

акат yo‘qlayaptilar" deb latta chaynashni yoqtirmas edi. Eshik qiya ochilib, Elchin ko‘inishi bilan "Sizni Bek akat chaqiryaptilar" dedi-yu mashinasi tomon yurdi. (I kitob, 34-b.) – Og‘ayni, tanishib olaylik, ismingiz nima edi? - Elchin bu yigitni avval yaxshi tanigan-u, shu damda ismini unutib qo‘yganday so‘radi. (I kitob, 35-b.) - Keyin... keyin, bir gap bolar... - Elchin shunday deb, xayrlashish uchun qo‘l uzatdi. (I kitob, 155-b.) Asadbek ulardan hech mahal hol-ahvol so‘ramasdi Ikki oyoqda yuribsanmi - bas, ahvoling yaxshi, derdi. Shuning barobarida birovning hol so‘rashini ham yoqtirmas edi. Tobi qochib qolgan kezlari uning odatini bilmagan odam: "Tuzukmisiz?" deb so‘rasa, "Ha, o‘lishim kerakmidi?" degan shirin javobni eshitardi. (I kitob, 165-b.) Misollardan ma‘lum bo‘ladiki, erkaklar o‘zaro salomlashganda, ko‘rishganda yoki xayrlashganda ularning nutq odobida bu ishni alohida lutf-u nazokat bilan amalga oshirishga ishtiyoqning yo‘qligi erkaklar salomlashishidagi o‘ziga xoslikni belgilaydi.

Erkaklar o‘zaro so‘rashishganda ham muayyan muloqot me‘yorlariga amal qiladilar. Misol tariqasida "Assalomu alaykum, salom berdik, salomlar bo‘lsin, yaxshimisiz, omonmisiz, qalaysan, bormisan, o kimni ko‘ryapman" kabi birliklarni keltirishimiz mumkin. Erkaklar bilan ayollar so‘rashishlari haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, bu jarayon ham o‘zbeklarga xos odob-axloq qoidalariga qat‘iy rioya etilgan holda bo‘lib qoladi. Ayollarning o‘zaro salomlashishlari - bu alohida mavzuiy guruh bo‘lib, o‘zbek nutq va muloqot odobidan kelib chiqqan holda uning naqadar boy man бага asoslanishini ta'kidlashimiz zarur. Biroq asar bayonida bosh qahramonlar erkaklar bo‘lgani uchun asosiy e‘tibor ularning murojaat shakllariga qaratiladi. Ayollarda bu nutqiy vaziyat quyidagi hollarda uchraydi: Hozir oshxona ostonasini hatlab chiqdi-yu, qo‘rquvdan pirpirayotgan ko‘zlarini eriga tikib, salom berdi. So‘ng: -Yaxshi keldingizmi, adasi, - dedi. Bu gapini o'zigina eshitdi. Qo‘rqibgina, astagina aytolgan so‘zlar havoga singib ketdi. (II kitob, 121- b.) - Menman, oyi, assalomu alaykum. - Voy, bolaginamdan aylanay, kelgan bo‘lsang o'rgilay, eson-omongina keldingmi, jon bolam, - u shunday deb o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi. (III

kitob, 145-b.) So‘rashish jarayonining keyingi bosqichida suhbatdoshlar bir-birlarning holahvoli bilan qiziqadilar. Odatda, o‘zbek ayollari o‘zaro uzoq so‘rashishadi. Nutqimizda turg‘un bo‘lib qolgan so‘rashish qurilmalaridan yozuvchi ham unumli foydaladi. Masalan, "Esonmisiz, omonmisiz, bormisiz, yaxshimisiz, sog"-omongina yuribsizmi, bardambaquvvatmisiz, adam (yoki boshqa oila a'zolari so‘raladi, ba'zan ularning ismi aytib so‘raladi) yaxshimilar, yaxshi yuribdilarmi, yaxshi bo‘lib qoldingizmi, opoq bolib qoldingizmi, uychilar tinchmi" kabi. Bu birliklar asar qahramonlari nutqining hayotiyiligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bunday nutqiy birliklardan mahorat bilan unumli foydalangan adibning yutug‘i ham aynan shunda, deb o‘ylaymiz. O‘z navbatida, ayollarning so‘rashish vaziyati mavzuiy guruhlari ayollarning ayollar bilan ko‘rishishlari, ayollarning erkaklar bilan ko‘rishishlari kabi ikki katta guruhga ajratiladi. Ayollarning ayollar bilan salomlashish, so‘rashish, ko‘rishish yoki xayrlashish nutqiy vaziyatida qo‘llovchi birliklar ayollarning erkaklar bilan ko‘rishganda yoki salomlashganda qo‘llaydigan birliklaridan farq qiladi. To‘y-hasham, mehmondorchilik va boshqa shodiyona kunlarda ishlatiluvchi mulozamat shakllarini o‘rganar ekanmiz, ularning ham erkaklarning hamda ayollarning shunday nutqiy vaziyatda qo‘llovchi birliklarini alohida ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Xursandchilik vaziyati erkaklarda ham, ayollarda ham muayyan ijobiy kayfiyat bag‘ishlovchi nutq birliklaridan foydalanishni taqozo etadi. Masalan, Bir ko'chani changitib ulg‘aygan yigitlar fotiha to yidan darak topishgan, ular uchun Afzalning harbiydan qaytgani bir shodlik bolsa, ulfatlaridan birining boydoqlik qo‘rg‘onini buzib uylanayotgani o‘n shodlik edi. (I kitob, 11-b.) - Uylanyapsanmi? Qutlug‘ bo‘lsin. Shuni oldinroq aytmay-sanmi? - Asadbekning qizini olyapman, -dedi do‘stiga tikilib. (I kitob, 21-b.) Xizmat restoran xodimlari-yu xodimalaridan ortmasa ham, "qamishdan bel bog‘lab xizmat qilishni niyat etganlar" tinib tinchishmasdi. To‘y harakati ichkarida bo‘lishiga qaramay, Asadbek turgan yerda ivirsishardi. (I kitob, 216-b.) Qiz kuyovnikiga ketar oldidan otasi huzuriga bosh egib keluvi, otaning esa duo qiluvi

rasm edi. Zaynabni shu rasmga binoan boshlab keldilar, ammo o'z hovlisida emas, restoran ostonasida mast-alast nigohlar guvohligida duo qilmog'i lozim boldi U ko'p yaxshi niyatlarni diliga tugib qoygan edi. Qizining mo'minlik bilan bosh egib kelayotganini ko'rganidayoq hushi uchdi, tomog'iga bir nima tiqildi. ... fotihaga qol ochdi. Hayajon o'ylab qo'ygan gaplarini to'zitib yuborgan edi. ... "Baxtli bo'lg'in, qizim ", deyishdan o'zga so'z topolmadi. Qiziga yaqinlashib, peshonasidan o'pdi. (I kitob, 238-239-b). Ko'rib turganimizdek, erkak kishi muayyan xursandchilik vaziyatida hayajon tufayli erkaklarga xos qat'iyatlilikni biroz bo'lsa-da yumshatishi hamda uning xatti-harakatlarida erkaklarga xos nazokat va samimiylilik o'zgacha holatda namoyon bo'lishi mumkin.

To'y-hasham, mehmondorchilik, shodiyona kabi xursandchilik ruhi hukmron bo'lgan nutqiy vaziyatda ayollarning o'zlarini qanday tutishi yoki ayollarga xos tabiati qay holatda namoyon bo'lishini T.Malik "Shaytanat"da quyidagicha tasvirlaydi: Sovchilar ishni pishirgan, ertaga qizning uyida non sindiriladi (I kitob, 11-b.). Hovli etagida "oshxona" nomi bilan zikr etiluvchi bostirmaning eshigi zorlanib ochilib, Nasiba chiqib keldi. U eri tomon bir-ikki qadam qo'ydi. So'ng nima qilarini bilmay tosh kabi qotdi. Keyin beixtiyor ravishda yugurib kelib, Sharifni quchoqlab oldi. ... Ular ilk marta yolg'iz qolib bir-biriga aytishga so'z topolmay iymajib o'tirgan kelin-kuyovga o'xshashardi (III kitob, 109-b.) - Voy, aylanay, sizdan, egachi, tanimabmiza, Keling boshqatdan ko'rishaylik. Esonmisiz, omonmisiz... Biz o'g'irlikka keluvdig-a... (V kitob, 204-b.) Sovchilik marosimi ham yuz, balki ming yillar davomida bir qolipga tushgan. Xotinlar o'zlarini qanday tutishni, nima deyishni yaxshi biladilar. Mana hozir Manzura: "Hali tayyorgarligimiz ham yo'q", dedi. Bu - qizimizni uzatishga rozimiz, ammo siz aytganday ertaga emas, balki indinga, degani. ... Lekin qizi bor odam noz qilmasa, "diplomatiya" qonun-qoidalari buziladi. Sovchilar uy sohibasining ko'nglini ko'taradigan bir-ikki gaplarni aytib, lutf ko'rgazib, o'rinlaridan jilishdi. Juvonlar biroz xijolat chekkach, biroz noz qilgan bolib, qog'oz xaltani olishdi. Bu ham

diplomatiyaning bir qoidasi - rozilik alomatiga ishora. Ertaga bu juvonlar tugun ko'tarib kelishadi. Manzura patir nonlarni olib qoladi. Oqshomda erkaklar kelishadi. (II kitob, 206-b.)

Misollardan ma'lum bo'ladiki, o'zbek xalqi nutq odatida alohida olingan marosimlarda erkaklarning vazifalari, xatti-harakatlari hamda ayollarning vazifalari va har bir xatti-harakatlari izchillik bilan ishlab chiqilgan, adib aytganiday, yuz, balki ming yillar davomida shakllantirilgan. Shunday ekan, har bir jins vakillari o'z xoslik doirasidan chiqib ketmaydi. Asarda ko'plab uchragan misollar orqali ajratilgan mavzuiy guruhlar orasida aza-motam yoki qayg'uli vaziyatlarda ishlatiladigan mulozamat shakllari alohida o'rin egallaydi. Bunday vaziyatda erkaklar nutqiga xos bo'lgan mulozamat shakllari, bizning tasavvurimizda, ayollar nutqida kuzatiladigan shu vaziyatdagi mulozamat shakllariga nisbatan birmuncha tor doirada, deb o'ylashimiz mumkin. Chunki, odatda, erkak kishi boshiga biron tashvish tushsa, uni boshqa birovga bildirishi, undan qandaydir munosabat, ayniqsa, taskin kutishi mumkin emas. Lekin asar bo'yicha to'plangan misollar tahlili buning aksini namoyon qildi. Erkaklar ham qayg'uli vaziyatda o'z dardini ma'lum usullar orqali ifodalar ekan. Bu ifoda uning xatti-harakatlari bilan bir qatorda nutqida ham aks etadi.- Yomonmas-ku, mozorimizdan avliyolar ketib qolishibdi... Odamlardan iymon ko'tarilganmikin... - He... tentak, shumi topgan gaping, nima ekan debman. (IV kitob, 61-b.) Hozir ham oshnasining gapni maydalashiga toqat qilolmadi: - Yorilsang-chi! - dedi u jerkib. - Mendan boshqa dardkashing bormi? ... Gapirish oson. "Yorilish" — xotinlarga xos. Erkak dardini aytguncha tolq'oq azoblarini boshidan kechiradi. (III kitob, 115-b.) Tilla tishlari sug'irib olingan odam ixrashlarini bas qilgan, ammo uning zorli ovozi Sharifning quloqlariga muhrlanib qolgan edi. Kap-katta erkak odamning soyishga mahkum etilgan buqaday o'kirishi, so'ng tul xotinday piqillab yig'lashi, keyin omonatini topshirishga qasd qilgan, so'nggi nafasleri bilan ingranayotgan bemor kabi ovoz chiqarishi faqat Sharifgaatalganday edi. (I kitob, 104-b.) - Samandar ... oldimi? - dedi Jalil Asadning

yengidan tortib. "Samandar o'ldi?!" "Samandar o'ldi..." Bu gap Asadning miyasiga to'qmoqdek urilib, tovonigacha zirillatib yubordi. Biroz nest bolib turdi da, keyin uyga otilib kirdi. Asad ota o'rnida ota bolib ukasini so'nggi makonga qo'yib keldi. Qo'ni-qo'shnilar uni katta odamday ko'rib, ta'ziya izhor etishdi. (I kitob, 172-173-b.).

Biz misollarni berganda izohi bilan olishga harakat qildik, chunki bunday qayg'uli vaziyatning mohiyatini tushuntirish, dardning ko'lamini ochib berish uchun faqat bir gap yetarli bolmaydi. Erkaklar nutqida xatti-harakatlarida ularning kulfatga munosabatini adib mohirlik bilan ochib bera olgan. Ayollar bunday qayg'uli vaziyatlarda o'zlarini nisbatan erkin tutishlarini bilamiz. Asar qahramonlari holatida ham bu yaqqol namoyon boladi. Elchin birinchi kirganida "Oyijon!" deb o'zini himoya qilgan, jonholatda tipirchilagan qizni yenga olmadi. ... Keyingi safar qiz "Oyijon!" deb baqirganida Noilaning nolasini eshitganday bo'ldi. (I kitob, 93-b.) Jarangdor ovoz dohiyning olim topganini e'lon qilgach, radio yonida olirgan shop mo'ylovli erkak "voy, otam", deb yiglab yubordi. Bir yigit hushidan ketib shilq etib yiqildi. "Voy, endi nima qilamiz?" deb bir ayol chinqirdi. (I kitob, 173-b.) Chunki ayol yuksak madaniyat sohibasi edi. Bu gapdan dahshatga tushmadi, uvvos tortib yig'lab yubormadi. Indamay burildi-da, katta xona tomon yurdi... Ayol sigaret tutatdi. (II kitob, 187-b.)

Xulosa. Nutqda doim iste'molda bolgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamatmanzirat shakllari haqida to'xtalar ekanmiz, asardan to'plangan misollardan namunalardan keltirib, bunday neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz. Masalan, G'animlari bilan har kim, har soat olishuvchi, har daqiqa biror falokat ro'y berishi mumkinligini hisobda tutib yashovchi odam noxush damlarda tez fikrlashga, tez xulosa chiqarishga odatlanadi.

Adabiyotlar

1. Qodirov M., O‘zbek tilining amaliy stilistika masalalari, Toshkent, 2020.
2. Jo‘rayev O., Publitsistika uslubi va nutq madaniyati, "Sharq", 2019.
3. Xolmirzayev B., Ilmiy nutqning lingvistik jihatlari, "Fan", 2021.